

УДК 638.1(477.41/.42)

Алла Дмитренко
(Луцьк)

ЛІСОВЕ БДЖІЛЬНИЦТВО ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ УКРАЇНИ

У статті йдеться про особливості лісового бджільництва Правобережного Полісся. На основі літератури та польових етнографічних матеріалів, зібраних у різних районах, розглядаються основні форми лісового бджільництва. Проаналізовано різні погляди на час появи бортницького промислу та колодного бджільництва. Висвітлено типи та конструктивні особливості бортей і колодних вуликів. Показано сучасний стан бортництва та колодного лісового бджільництва в різних районах Правобережного Полісся України.

Ключові слова: Правобережне Полісся України, бджільництво, лісове бджільництво, бортництво, колодне бджільництво, бортник, медяр, борть, колодний вулик.

В статье речь идет об особенностях лесного пчеловодства Правобережного Полесья. Основываясь на литературе и полевых этнографических материалах, собранных в различных районах, рассматриваются основные формы лесного пчеловодства. Проанализированы различные точки зрения на время появления бортнического промысла и колодного пчеловодства. Освещены типы и конструктивные особенности бортей и колодочных ульев. Показано состояние бортничества и колодного лесного пчеловодства в различных районах Правобережного Полесья Украины на современном этапе.

Ключевые слова: Правобережное Полесье Украины, пчеловодство, лесное пчеловодство, бортничество, колодное пчеловодство, бортник, «медяр», борть, колодочный улей.

The article is devoted to the peculiarities of forest beekeeping of Ukrainian Right-bank Polissia. The principal forms of forest beekeeping after literary sources and field ethnographic materials, collected in several regions, are considered. Different points of view as for the time of appearance of wild bees' nests and starting work with them, log beekeeping industry are analyzed. The main technological features of wild bees' nests and log beehives are explained. The current state of wild-hives and log beekeeping in different regions of Ukrainian Right-bank Polissia is shown.

Keywords: Ukrainian Right-bank Polissia, beekeeping, forest beekeeping, wild-hive beekeeping, log beekeeping, wild bees' nester, honey expert, wild bees' nest, log beehive.

Лісове бджільництво на території Українського Полісся побутувало (а в низці місцевостей зберігається й дотепер) у двох основних формах: 1) *бортництво*, коли бджіл утримують у *бортях*; 2) *лісове колодне бджільництво*, при якому бджіл розводять у вуликах-колодах (що їх виготовляють з відпиляних шматків дерев (колод)). Як і власне борті, вулики-колоди початково розміщували в лісі на деревах, від чого ця форма також отримала назву «бортництво», а колодні вулики – «борті». Саме так розглядають бортництво і білоруські дослідники В. Гурков і С. Терьохін [18].

Стосовно людей, які займалися лісовим бджільництвом (власне бортним і колодним), то найдавніше їх найменування – «бортники»: «Ну, бортники, бортники – це пчоларі, колись <...> “Бортники” називалися» [105]. У селах Рокитнівського району Рівненської об-

ласті (далі – Рктн.), де лісове бджільництво достатньо розвинуте, ця назва є досить поширеною й тепер. Респонденти часто вживають словосполучення «старі бортники», «колишні бортники» або й «молоді бортники» (у значенні недосвідчені). М. Чмуневич із с. Вежиця, говорячи про свого діда Карпа (1870 р. н.), зазначив, що він «*сільнейший бортник був*», а сам респондент – «*такий бортник, молодий*» [42]. Деякі інформанти наголошують, що цю давню назву вживали лише щодо тих людей, які мали борті й колоди в лісі [39]. Про це говорив А. Дробуш із с. Познань: «*Говорили “бортнікі”. Ето ж “бортнікі” називались тиє, шо борть довбуть*» [36]. В інших районах Українського Полісся, де епоха лісового бджільництва вже завершується, термін «бортник» відомий лише людям старшого віку [48; 63], і то як такий, що вже вийшов зі щоденного ужитку: «*Бортник, то*

колись казали “бортник”. Бортник, да. Ето колишні, стари люде казали “бортник”. А тепер, по-українські, говорат “пасічник”» [64]; «Ну, бортник, то так як пчоловод був <...>. Ну, в нас кажуть “медяр”. Да. Або пасічник» [106].

По всій території Правобережного Полісся побутують найменування, пов'язані з бортництвом, зокрема топоніми – назви лісових урочищ [7], прізвища: «Бортник. Фамілія є така, Бортник» [48] і прізвиська цілих родин: «Бортнікі. Да воне так мало їх і називали. А то шчиталося воно, такіє саме собі, ну як, такеї родини, да такіє во <...> в їх охота така була, як то риболовля. А то бджоловодство» [65]. У с. Познань (Рктн.) надзвичайно поширене прізвисько Колодич, що, безперечно, також пішло від давнього промислу, яким тут займаються чи не в кожній хаті, – колодного бджільництва, що дотепер залишається переважно лісовим.

У селах Сарненського (далі – Срн.) і Дубровицького (далі – Дубр.) районів Рівненської області, Ємільчинського (далі – Ємлч.) і Новоград-Волинського (далі – Н-Вол.) районів Житомирської області людей, які займаються лісовим бджільництвом, називають терміном «медяр», що має спорадичне побутування [82]. Як і поняття «бортник», назва «медяр» вважається застарілою і часто вживається у словосполученні «старі медяри» – досвідчені: «Роблять медяри старіє, той собі так роблю» [49]. Респонденти наголошують, що «медярами» бджолярів називали колись [49; 51–53]. Найбільше поширення назва «медяр» мала в Березнівському районі (далі – Брзн.) на Рівненщині, її і тепер там часто вживають: «Ото Трихон був. То такий медяр, в його були пчоли багато» [112]; «Мало тих медяров було» [102]; «Так, батько був медяр» [105]; «Отой в Тишиці, то вон займався бджільництвом, то на нього казали “медяр” <...> Й зара так, той Сєрожа-медяр» [108]; «Сусєди були – медяр був» [107]. У с. Тишиця людей, які мають лише вулики (без бджіл), називають «вуляр», а якщо у вуликах є мед і бджоли – «медяр»: «Якшо є пчоли і є мед, то медяр, а якщо тільки вулики без бджіл, то вуляр» [109]. Респондент із с. Хотин зауважив, що назву «медяр» у їхньому селі почали вживати тільки тепер, а раніше більш поширеними були

терміни «бортник» і «пчоляр»: «Ну, медяр, то то ясне діло – хто займається пчолами, хто з медом діло має. Тепер вже переважно стали балакать. Тепер. А тоді – пчолярі або бортники» [105].

Час появи бортництва як промислу на сьогодні остаточно не встановлений. Дослідник С. Розов відносить початок бджільництва, як галузі господарства, до V–VI ст. [128, с. 5]. Археолог С. Пачкова, яка досліджувала господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери, зауважує, що бортницьким промислом активно займалися вже племена зарубинецької культури (III ст. до н. е. – I–II ст. н. е.) [126, с. 59]. М. Вітвицький вважав, що винайдення бортей передувало винайденню знарядь землеробства, зокрема сохи, і відбулося тоді, коли утвердилося поняття про «твое» і «мое» [14, с. 86]. Дослідники білоруського бджільництва В. Гурков та С. Терьохін висловили думку, що оформлення бортництва в самостійний вид господарської діяльності завершилося ще до переходу до землеробства або безпосередньо передувало йому. Остаточний перехід до класичного бортництва, яким воно стало в період свого розквіту (X–XII ст.) відбувся в ранньому залізному віці (VII ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Без залізних знарядь праці, – наголошують дослідники, – навряд чи можна було видобати борть. Тому думка М. Вітвицького з приводу того, що винайдення бортей передувало орним знаряддям, на думку В. Гуркова і С. Терьохіна, звучить непереконливо [19, с. 14–15; 116, с. 23]. Аналізуючи структуру господарської діяльності населення Українського Полісся періоду Середньовіччя, Л. Залізник відзначає, що бортництво репрезентоване лише «поодинокими знахідками спеціалізованих ножів-медорізок» [118]. Отже, на сьогодні остаточно не встановлено час появи культурного бортництва.

Найдавнішим типом вулика (житла для бджіл), що використовувався у лісовому бджільництві, були *борті* – природні або штучні дупла, видобані у деревах (що ростуть). Про борті знає чимало опитаних респондентів, хоча самі їх вже й не бачили: «Таки в сосні просто роблять <...> і там пчоли заходять. Я питав цих пасічників, старих, <...> то вони мені розказували» [87]. На основі аналізу польових матеріалів і літературних джерел

можна дійти висновку, що існувало три типи бортей.

Перший тип – природні дупла дерев, у яких поселився рій. Саме дупла з дикими бджолами окремі респонденти називають бортями, з яких здебільшого просто вибирали мед: *«По лесах тоже були. <...> там все росте: дуб, граб, сосна, осика. А осика вона м'яка, є така, що вона груба, а всередині трухла. То всьо вони [бджоли. – А. Д.] там десь дирку пробивають, да й того, дай йдуть. І там теї бджоли, рой залетить. Я сам єв мед той»* [114]; *«Дерево, пчоли саме залазять, називаються “слепотень”. Да. І залазят они тудя, і буває нескілько год сидять, а потом люди ошпортають і вірежуть, і всьо – мають багато меду <...> розполюються і вилетают рої оттудова і так і живуть там. А хто вже знає, то ведєр п'ять меду»* [36]. У с. Троща на Житомирщині, «при відкритті в природі взятку» і вибираючи його, примовляли: *«Дай, Бог, на цвіт росу, на мухи погоду. Робота їм не страшна і соти їх будуть повні»* [121, с. 11]. Часто з такої «природної» борті забирали рої, що поселилися у них. І Корейко із с. Великий Мидськ Костопільського району Рівненської області (далі – Кстп.) не раз знаходив у лісі такі дупла: *«В дуплах геть і зараз зустрічається багато <...> Десь зотрухла деревина вверху, от <...> а рой йде, о, походки пошли там, нашли таке десь місце і приходить сім'я сідає і там живуть. Довго буває живуть. Я зустрічав багато. Даже я ризав дерева, щоб забрать роя. З того витягнуть його, забрать»* [111]. Вибирають мед і забирають рої й інші респонденти: *«Большинство зрезали їх [дерева. – А. Д.] і вибірали, пудрад тиє пчоли»* [38]; *«Вони й зара є, в дуплах. Якщо я в лісі знайшов, то я стараюсь їх забрати»* [104]. Зважаючи на спосіб використання природних бортей, таку форму ведення промислу радше можна віднести до збиральництва, що передбачає використання природних ресурсів, ніж до бджільництва, суть якого полягає у догляді за бджолами.

Другий тип бортей – природні дупла, пристосовані людиною (бортником) для утримання бджіл. Знайдене дупло розширювали, вичищали, закривали довжею та снітком, чекали поселення рою, доглядали за ним: *«Є, то були борти, борт. Ось того, хвоїна вона гнила. Да й воне*

тоже це вирубували, пчолярє, тамеки дирку» [107]; *«Ну, шукать, шоб було легче, якась загноїна, шоб облегчить свой труд»* [36]; *«Єсть такіє, но это редко бывало, шо, скажом, тут десь невисоко етиє пчоли, то робілі ету довж»* [38].

Третій тип бортей – штучні дупла, спеціально видовбані бортником у живому (здоровому) дереві для того, щоб там поселився рій: *«Борт у живой деревини. Я тико знаю трошки»* [109]; *«А бортъ – это стояще дєрєво, воне росте й пчоли там живут»* [36]; *«То стояв дуб і метров, ну, може, двенадцить чи одинадцить метрув вісота. І в том дубі ця бортъ була. Дід зробив»* [81]; *«Таки в сосні просто роблять і там пчоли заходять. Я питав цих пасічників, старих, то вони мені розказували. От зробили бортъ. Вони не сиплють туди ройков. Вони не дивлятса ничего»* [87].

Для виготовлення бортей вибирали міцні товсті дерева: *«Довбуть у соснє, котора груба сосна»* [36]. Дупло видовбували на висоті 9–14 метрів, а то й вище, переважно в старих соснах (м'яке дерево, легко піддається обробці). Добрими вважалися борті у липах, що їх любили бджоли, бо вони «пахли медом»: *«У ліні пчоли добре сядали, у ліповом дереві»* [35]. Довбали борті й у старих дубах. Хоч сам процес досить трудомісткий, проте борті в дубах могли служити дуже довго: *«То вєчна. Пока дуб не згніваєтса, то вона ж і буде»* [36]. В одному дереві здебільшого робили по одній борті, але якщо воно було товстим і розлогим, видовбували по два, а то і по три житла для бджіл: *«Так, в соснах таких. Десь метров до тридцяті. Довбалі дві борті, три борті довбалі в том дереві. В каждом пчоли були»* [33]. У 1908 році селянин із с. Хрипськ Володимир-Волинського повіту (тепер – Шацького р-ну Волинської обл.) звертався у волосний суд, щоб добитися права на володіння дубом, у якому були розміщені два рої бджіл [22, арк. 60]. До сьогодні сосна з двома старими бортями стоїть на кладовищі у с. Шахи (Дубр.). Верхівку дерева, у якому зробили бортъ, зрізали, щоб воно не тягнулося вгору, а розрослося в товщину, і обрубували зайві сучки та гілки, щоб по них не можна було піднятися до борті [12, с. 206, 531, 563, 604, 790]. Дерево, у якому видовбали бортъ, і тепер за традицією вважають власністю того бортника, який це зробив:

«В Будках тоже трапив слепоток [дикий рій у дуплі дерева. – А. Д.], зробів довж в дубі і вон каже, то моє вже, каже, Ригорове, Ригорув дуб» [39].

Основні положення традиційного звичаєвого (бортного) права були узаконені «Руською правдою» Ярослава Мудрого, відповідно до статей якої, бортне дерево зі знаком (клеймом, міткою, позначкою) вважалося власністю того, хто його поставив, і охоронялося державою [123]. Литовський Статут 1588 року дозволяв бортникам дерти лико на лазиво та луб на лазвень й інші бортницькі потреби, але стільки, скільки можуть винести. Згідно зі Статутом, ніхто не мав права пошкоджувати бортне дерево в лісі, а якщо воно стояло на чіємусь полі, то його власнику було заборонено орати біля нього, інакше він мав сплатити штраф [129]. Статут залишав за бортниками лише право власності на борт, а не на все дерево: із поваленого вітром бортного дерева потрібно було «вулик з бортю вирізати і вивезти», а верхівку і коріння залишити власнику лісу. Це положення дало підстави В. Гуркову та С. Терьохіну зробити припущення, що перша колода була з поваленого вітром бортного дерева.

На початку ХХ ст. за користування деревами в державних лісах бортники платили 15–45 копійок за дерево, а в приватних – давали власникам лісу кварту (≈1 л) чи десяту частину меду з кожної борти або платили 30 копійок за дерево [122, с. 19–20; 130, с. 363]. Тому, щоб не сплачувати податки, селяни влаштовували борти переважно в деревах, які росли на їхніх обійстях або земельних наділах (нивах), що часто розміщувалися в лісі, адже після реформи 1861 року, коли селяни отримали у складі наділів і ліс, вони викорчувували його і перетворювали на поле [117, с. 53]. Дерева, що росли біля цих нивок, вважалися власністю господаря поля. Про це пам'ятають і респонденти: *«А ше раніше колись по лісу наш деди мали поля і там на певному квадраті дерево, яке росло, це вважалося його власністю. І ніхто не мав права тудя лізти і цього» [42].*

Така ж система використання дерев зберігалася в західній частині Правобережного Полісся у міжвоєнний період. В той час виготовляли борти і ставили колодні вулики лише в садибах, біля них і біля

полів. За дотриманням правил ретельно стежили лісники, які мали право скидати колодні вулики, розміщені на деревах, що стояли на межі або за межею наділу певного господаря: *«А раніше ж було поза Польщею ше, що ставили вулей понад своїм полем, то вони вже ж лісники ходілі да отбірали. Заходить да скидає, да забірають таким приказним порядком, забірають да й усю. Там межа. Да, от межа, а вона, улей стояв за межею. От вже їх, вже всю. Вже ти нічого не можеш там».* Навіть якщо до входження території до складу Польщі вулики стояли в державних лісах, господарі мусили їх забрати, коли ж не встигли цього зробити, то лісники знищували: *«Як устроївсь, то забрав, а не, то они забрали да й усю, а шо. То вже завісело од лісника. Як промовчав, то погледів, да йому вдєлів, да так і буть. А якщо друге начальство, то уже забірають все. Або унічтожуют вулля. Зувсім скідають, мед забірають, а те палять чи рубають, шоб не було» [36].*

Отже, офіційні закони з часом змінювалися не на користь бортників, які поступово втрачали право на володіння бортними деревами. Проте звичаєве право, що засвідчують польові матеріали, зберегло традиційне ставлення до бортних дерев як власності бортника. Дотепер усі місцеві мешканці знають, де був чий хутір чи наділ і вважають бортні дерева на цих територіях власністю тієї родини: *«Покажіть мені, будь ласка, кого-небудь із села, хто дозволить собі зрізати дуб у Крїніци. Всі знають, шо это Журавльов дуб, наприклад. Да? І ніхто не дозволить собі його зрезати <...>. По-вуличному – Журавля. Тому шо там колись стояла його хата. Це його, як кажуть у нас, хуторище. І протягом усього часу там немає вже того діда, але є, наприклад тут, якщо візьмемо Сергія, є син і там той самий вулик стоїть на тому самому дубі, і ніхто із села не піде і не зріже. Правда, Міша? Ніхто. Нікагда!» [42].*

Щодо бортних знаків, то опитані респонденти не пам'ятають, щоб їх ставили, лише зрізували кору на дереві з бортю, але не з метою мітити дерево, а щоб його легше було потім знайти: *«Шоб мітілі? А, ну то ми <...> того, кору обтєсиваєм. Токо не до живого. Ну, етот во, верхній шар обтєсаєм. То, а він найде, його відно*

й так» [36]; «Не, у нас знаков не ставлять. Ето кору чуть прошкуриув» [36]. Респонденти відзначають, що кожен бортник і так знав, де чие дерево: «Я такого не пом'ятаю, але я знаю, що воно є скрузь. Бо там, де борт є, там чоловік його держит в пам'яті, що он знає» [36]. Чужого ніколи не чіпали (за винятком бджолодерів): «Ніхто нічого не ставили. Але всі знали, що це тої чи іншої людини. Ото я знаю, допустім, я знаю, що ето твоя сосна. У Кузьминих лєсках, ето твоя сосна. До цих пір ще. Ніхто не зреже, бо ето того то й того то <...>. Ну до цих пір люди знають, що це дерево належить тому то й тому то. Його вже немає в живих, але у нього лишилися спадкоємці і ніхто не дозволить собі зрізати це дерево. Да й усе» [42].

Наступний етап у розвитку бджільництва ознаменований появою колодних вуликів, які традиційно також часто називають «бортями», що добре пам'ятають респонденти: «воно колєсь називалося "бортъ"» [89]; «А сьо бортъ називалася, шо значить отиє кругли вулики <...>. Це воно бортъ, це вони і називаються "борти" осі во тиє» [105]. Подібна інформація записана і від інших респондентів [80; 85].

Загалом колодні вулики в селах Правобережного Полісся називають: «бортъ», «бортни улє», «бортяк», «вулик», «вулік», «вулень», «вулей», «вулей», «вуль», «вульї», «улей», «гулень», «гуль», «гулє», «вулє», «колодкови», «колода», «колидка», «колодка», «колодний вулей», «колодяний вулей», «колодошний вулей», «вулік колодочний», «довбня», «довбанка» «кадуб», «калдуб», «калдубець», «дуплянка», «дупляк», «пеньок», «ступець», «круглиє» тощо. Цікаво, що в окремих районах термін «вулик» («вулень» тощо) вживається лише щодо колодних вуликів, а рамкові вулики іменуються «ящики» (Камінь-Каширський р-н Волинської обл.; далі – К-К), «скриньки» (Зарічненський р-н Рівненської обл.; далі – Зрч.). Тобто в розумінні багатьох поліщуків «вулики» – це колодні вулли.

Дискусійним можна вважати і питання про час виникнення колодного бджільництва, який визначають Х–XIV ст. [116, с. 23–24, 27]. Українські вчені, зокрема В. Горленко, Ю. Гошко, М. Глушко, висловлюють думку, що колода виникла в XIV ст. [15, с. 320; 16, с. 50; 17, с. 185].

Першим цей період визначив дослідник промислів Київської Русі М. Арістов, який писав, що перші документи про появу пасічництва датуються саме цим століттям [2, с. 32]. В. Гурков і С. Терьохін вважають, що колодні вулики з'явилися у кінці XV – XVI ст. [18, с. 22; 20, с. 53]. Однак дослідник історії українського пасічництва Т. Юрченко стверджує, що це відбулося в IX–XIII ст. [131, с. 8]. Водночас X ст. датують появу вулика і автори багатотомної «Історії України», які посилаються на свідчення арабських письменників [118, с. 286]. Дійсно, арабський мандрівник Ібн Дауст ще в X ст. писав, що слов'яни утримують бджіл у дерев'яних глеках [13, с. 34]. Це повідомлення дозволяє зробити припущення, що вулик-колода був відомий ще в часи Київської Русі. На підтвердження цієї думки можна навести і свідчення польського хроніста XI ст. Галла Аноніма, який відзначав, що в південних і західних районах нашої держави він бачив «багато бджіл, пасік на степових землях і бортей у лісах» [124, с. 31]. Бортями на Поліссі протягом тривалого часу, а подекуди ще й тепер, на що вказують польові матеріали, називають не тільки власне борти, але й колодні вулики. Крім того, мандрівник радше міг побачити в лісі саме колодний вулик, прикріплений на дереві, аніж бортъ, видовбану в ньому. Для облаштування пасік, тим більше на степових землях, також потрібні були вулики, які б можна було переносити з місця на місце. Саме такими могли бути тільки колоди. Так, винайдення колодного вулика дало можливість поширити бджільництво і на території, бідні лісом, тобто непридатні для ведення справжнього бортництва. Отже, це дає право стверджувати, що колодний вулик виник раніше XIV ст. Просто М. Арістов, який першим увів таке датування до наукового обігу, не мав у користуванні більш ранніх джерел. А від М. Арістова цю періодизацію – XIV ст. – перейняли й інші дослідники [116, с. 24].

Сьогодні ми також не маємо достовірних джерел, які б могли підтвердити чи заперечити це датування. Лише акти XVI ст., у яких зафіксовані розміри бджільницьких податків, і акти про крадіжку майна дають можливість говорити про те, що в той період колодне бджільництво на території Правобережного Полісся набуло значного розвитку. Так, у середині XVI ст. ковельський

староста Б. Семашко відібрав у населення с. Смідин 834 вулики з бджолами і вибрав 10 колод меду [125, с. 172]. У Смідині тоді було всього 57 димів [119, с. 666], тобто на кожен дим у середньому припадало майже 15 колод. Мешканці с. Колки давали старості 23 відра меду, 15 колод і «очкове» за 3 колоди [119, с. 527]. Медом сплачували медову данину власники бортних дерев. Її розміри залежали від кількості бортей у лісі [1, с. 44] і, за твердженням М. Вітвицького, могли складати половину зібраного меду [14, с. 8]. Колоди, які давали старості, входили до бджолої десятини. Селяни щороку віддавали кожену десяту колоду або платили її вартість грішми – 8 зл. Якщо у пчоляра було менше 10 колод, він давав «очкове» – 15 грошів від колоди [1, с. 44]. Розміри цих податків свідчать про співвідношення у колківчан бортей і колод. Так, 23 відра меду – це медова данина, яку платили з бортей. Зважаючи на те, що з однієї борті можна вибрати 1–3 відра меду, мешканці Колок мали в середньому 40–50 бортей. Водночас бджолої десятину давали від 153 колод – це вказує на те, що колодне бджільництво тоді у вказаних селах було більш поширеним, ніж бортне. Причиною цього могло бути те, що колоди виготовляти легше, ніж борті. Адже довбаючи останні, потрібно було тривалий час перебувати на дереві, а колоди робили на землі [116, с. 24–25].

Найкращою деревиною для виготовлення колодних вуликів є сосна, особливо м'яка «стрижньова» або «бердова». Колоди з такої деревини легше довбати, вони теплі, довго служать, у них добре ведуться бджоли: «Сьо старіє вулле. То такі зара, такого лесу мало вже є, бачите. Стрижньовий ліс такий, то воно. Вони служать довго, бо ми, вони в порошок, те все» [106]; «Сьо стрижньовий, м'який стрижень. Бо є холодний стрижень, мокрий, а сьо теплий. Сьо самий стрижень. А хвоїна, хвоїну бачиш, воно того, є крехка така хвоїна і є м'яка. То пчоли люблять м'яку хвоїну» [107]. І. Чубік із с. Сновидовичі та Ф. Кишук із с. Калинівка, навпаки, вважають, що кращою є порошокнява «заберткова» або «пісна» (оболонна) сосна, яка добре вбирає вологу. Саме в таких колодах бджоли добре сідають [28; 31].

Деякі бджолярі використовували також дуб (довбали борті в дубах). Вулики з нього довго служать, однак дуб надзви-

чайно твердий, ще й холодний, «притягає мороз» [89], тому бджоли в ньому не витримують сильних морозів і гинуть (виммерзають). Не допомагає навіть утеплення: «У сосновому лучче живуть, бо воно тепле. А те холодне. Дуб» [107]; «Ну, такє, бачите, пчоли любили сосну лучче, як дуба <...>. Якесь м'якше дерево. А дуб тверде. От у дубі, зимою в дубі пчоли виммерзали, знаєте. А в сосне не» [35]; «Дубові не. Вони холодні. Бджоли колеють» [109].

Низка респондентів переконані, що найкращою деревиною для вуликів є липа, особливо трухлява («З дерева самого луччого з липи» [24]; «Большенство робили <...> з липи. Це все липового» [98]), інші надають перевагу липі й осичі (незважаючи на всі перестороги, пов'язані з цим деревом): «Обично липа, з липи. І осика <...>. Осика, я кажу, й липа, то саме їм там подобається» [115]. Тепер для виготовлення колодних вуликів беруть не тільки сосну, липу, осику, а й вільху, березу і навіть вербу: «Соснове, осикове, вольхове» [113]; «В берези часом, в берези є» [115]; «Був вербовий, тоже <...> м'який, добрий» [107]. Сучасні бджолярі добрим деревом для колодних вуликів вважають саме вільху – м'яке дерево, тому її легше довбати, а бджолам – легше «гризти». Крім того, деревина у вільхи щільніша («тисніша») і не пропускає холоду: «Вона осика й вольха найлучч, бо вона тисніше дерево. Бо сосна таяк пропускає, ридше. А те тисніше, значить» [113]; «А сідають, я так поняв, шо саме лучч у вольхови <...> привіз вольху таку <...>, то отлічно сідали» [68]; «Вже ми із батьком рішили попробувати з вільхи. На мою думку – вільховий [кращий. – А. Д.], він м'якше дерево. М'якше робити і пчолам, вони гризуть, то їм легше гризти» [8].

Дехто вважає, що для колодних вуликів підходить будь-яке дерево, бджола не вибирає: «Ну, йде липа, ясен, дуб – все дерево йде. Пчола не вибирає, нема, нема різниці» [27]. Однак бажано, щоб дерева для вуликів були з дуплами, порошокняві: «Наперод шукали такєх сосен, що вже вони природно, вже буле з дуплом, вже воне повигнивали» [90]. Дуплисті дерева брали не тільки тому, що в них легше довбати вулики, а й тому, що вони тепліші. Ознакою порошокнявих дерев є губка. Для

колодних вуликів брали і дуплисті дуби [81; 82; 84].

Процес виготовлення бортей і традиційних старих колод досить подібний. Насамперед це стосується знарядь праці, які використовувалися при цьому. Починали роботу з прорубування невеликого отвору за допомогою сокири з широким лезом (барта, барда) [127, с. 166], після чого довбали камеру борти й колоди за допомогою традиційного бортницького долота – «пішні» («пешні»). У Литовському Статуті 1588 року наголошується, що бортники можуть брати з собою в ліс лише сокиру і пішню, «щоб борти робити» [129]. Пішня – металеве долото з довгою замашною ручкою, на довгому дерев'яному держаку, яке у верхній частині має потовщення («булавку»), щоб було легше довбати [66]. Для виготовлення пішні брали переважно тверде важке дерево – граб, дуб, ясен – або й будь-яке інше – сосну і навіть ліщину та березу, особливо з потовщенням на кінці («головкою»), щоб була замашною: «З любого дерева, з сосни. Даже я й дубову робив, з дубового голля» [43]; «Ну, часом з берези, з дуба, щоб тяжка така» [37]; «З любого. З берези мона, з оришини мона <...> она твердіша» [27]; «Береза. Ручка березова. Може бути ясенюва <...>. Аби креша вона була» [68].

Для видовбування бортей і колод використовували й інші допоміжні пристосування. Для полегшення роботи спочатку прокручували дірки свердлом («тиблем», «кринтаком»): «Є свердло таке, свердлом крутять, а потом, отам в мене є пешня» [36]; «Але в основном, то тебелъ. Теблем прокрутив, а потом тим чистіш, легчей» [36]; «І крутить. Понакрутює, дирка, кала дирки, насторч. А потом тею видовбує. То марудна работа!» [73]; «Колись мій дід крутив кринтаком. Дирки накручував кринтаком» [68]. Інші бортники починали довбати за допомогою невеликого долота: «Зразу долотом, як ото ближче, а дальше насередині пешнюю» [27]; «Начинав долотом, пока туди вглуб заходив, вже вглуб, а там вже пешнюю видовбували» [24]. І. Хом'як із с. Запілля Лугинського району Житомирської області (далі – Лгн.) для зачищення камери колоди використовує ще й скоблі («шлупки», «шкрібки») [27]. Інші ж бджолярі, після видовбування пішнею, камеру борти більше не чіпали [36].

Зараз чимало бджолярів для виготовлення колодних вуликів використовують сучасні технічні пристосування, наприклад, бензопилу, якою вирізують середину колоди, а потім дочищають пішнями та скоблями: «Але зара, то вже в нас хвитає піли. То стали вже пілами робити. «Дружбами»» [62]; «Тепер то вже етиє, бензопили є, бензопилою» [36]. «Мій дід крутив кринтаком <...>, бо ж не було бензопил. А я вже бензопилою <...>. Проріжу бензопилою. Мігом я ето дєло зроблю» [68]. Раніше для того, щоб видовбати один колодний вулик із вже відпиленої заготовки, витрачали цілий день [36]. Зараз, використовуючи бензопилу, за день колоду можна не тільки виготовити, але й підняти на дерево: «За день було таке, шо виріжу, заготовлю, все настроює і стяну ше на колодку» [68]. Бензопили набули поширення в 1960-х роках, і саме з цього часу почалися зміни в технології виготовлення колодних вуликів: «Отж якраз десь у шісдесят другому році постутили ці бензопили. Бензопилою зризав, середину виризав <...>. А потім взяв ця пешня, як називається. Просто вибіваєш, чистиш і всьо» [34].

Незважаючи на новітні пристосування, головним інструментом у виготовленні бортей і колод і нині залишається пішня, яку продовжують робити таким же чином, як і сто й більше років тому: «І новіє роблять, але всьо равно такіє» [36]. Старі бортники і тепер довбуть вуллі вручну [66].

Отже, пристосування для виготовлення бортей і колод майже однакові, за винятком сучасних бензопил, якими камеру для борти не проріжеш. Однак сам процес виготовлення бортей і колод має певні особливості, які передусім спричинені тим, що борт довбали на значній висоті, а колодні вулики – на землі.

Щоб видовбати борт, за допомогою спеціальних пристосувань («лазиво», «жень») піднімалися на дерево на необхідну висоту, там бортник закріплювався і починав працювати. Намітивши отвір для довжі долотом або свердлом, брали пішню і з розмаху видовбували камеру, спрямовуючи удари прямо, до задньої стінки, та в сторони (направо і наліво). Дно борти робили урівень з нижньою частиною довжі або злегка опущеним униз. Верхню частину борти («головку») видовбували

під кутом близько 45° щодо верхньої частини довжі, внаслідок чого «голова» борті мала трикутну форму.

Ось як процес виготовлення борті описує М. Чмуневич із с. Вежиця, який сам зробив чотири борті: *«Счас я вам розкажу як, тому шо я сам видовбую їх. В настояще врем'я я сам видовбую. Я, в мене пасічних нема, а етиє <...> Вулли борті. Я роблю, ранче дед робив так. Жень така <...>. То ще дедова осталаса. Я чепляюсь на ту жень, злазю і опускаюсь на, мнє яку висоту треба, я довбу, ну, протів і довбу»* [42]. М. Наумович із с. Березове (Рктн.) пам'ятає з розповіді батька, як старі діди довбали борті: *«Колись, то батько розказували вже, батько розказував, деди сєдали в жень, в жень на сосни, яка, були такіє крепкіє деди, каже, як оттолкнеться од ствола сосни, дасть пєшньою, шишкі сиріє отриваються от сосни, падали. Така була сіла дєдов»* [40]. Якщо ж борть видовбували не дуже високо (8–10 метрів), то біля дерева влаштовували спеціальний піл: *«Становілі такіє стуйкі <...>, стойкі такіє. І там такій пол робілі, на той пол становіліса і довбалі там»* [43].

Наступна особливість виготовлення бортей і колод стосується процесу вироблення самої камери борті чи колоди. Зважаючи на те, що борті робили в живих деревах, їх видовбували лише через бічний отвір, що має назву «довж»: *«Токо через довж. Ето сосна ж вона ж. Ми ж є не зрезували, а єє довбалі і вона стояла, то ми її довбалі»* [43].

Щодо колодних вуликів, то зафіксовано три основні способи їх виготовлення, що спричинило появу їхніх конструктивних особливостей.

Найдавніший спосіб – аналогічний видовбуванню бортей – через довж – вузький прямокутний отвір, через який доглядали бджіл і діставали мед: *«Збоку робілась довж, тако сантиметров пійсят, прорезуваласа, шоби можна чістїть пчолі, відбирать мед»* [47]. Її прорізали переважно зі східної сторони, іноді – з південної. Саме так робили всі старі колодні вулики, для яких використовували здорову, недуплисту і трухляву деревину. Перший етап – виготовлення заготовок. До початку ХХ ст. для цього використовували сокиру, якою відрубували шматок колоди від дерева. Під час експедицій рубані

колоди віднайдені у с. Карпилівка і Біловіж (Рктн.) [31; 46], Березина, Більська Воля, Бишляк і Озерці (Володимирецького р-ну Рівненської обл.; далі – Влدم.) [59–61; 66], с. Корост (Срн.) [48] та ін. Пізніше заготовки для колод почали вирізувати ручними пилами, а з останньої третини ХХ ст. – бензопилами «Дружба» і навіть на механічних лісопилях.

Наступний етап – видовбування камери. Відмінність між виготовленням камери борті і колоди в цьому випадку полягала в тому, що борті довбали у вертикальному положенні (як росте дерево), а колоди – поклавши заготовку на землю: *«Лежачий довбалі. Тоже так само. Токо, шо он лежав на землє»* [43]. Бортники намічали отвір за допомогою свердла, прокручуючи дірки по периметру довжі, або ж продовбували її долотом. Потім пішнюю довбали камеру колоди, спрямовуючи удари в усі сторони – прямо, вправо, вліво і вверх: *«Якшо попадада деревина, котору можна було так, то її не чипали, не верха, ни низа, звідси, де прорізали на довж, і звідси видовбували і вискребували його дло стєнок»* [44]. У цьому випадку колодний вулик, як і власне борть, мав рівне або ж злегка, на кілька градусів, опущене всередину дно: *«Вніз під кут нє робітса. Маленький кут там знізу робітса, а тако нє <...>. Ну градусов, може, п'ять»* [41].

Верхня частина колоди, як і бортей, довбалася навскоси від довжі [78; 79; 81; 82; 84] під кутом приблизно 45°, утворюючи трикутник, який у низці сіл називали «похрать», а колодні вулики, видовбані таким чином, – «похратніє» («похраткові»): *«І зверху, як видовбом борть, то зверху робимо тоже, ну, похрать»* [41]. В інших районах Правобережного Полісся цей термін практично не зберігся. Наприклад, більшість обстежених старих колодних вуликів у селах Камінь-Каширського району видовбані через довж, з так званою похраттю («похратні»), хоча цей термін тут взагалі невідомий [96]. Пізніше через довж виготовляли лише ті колодні вулики, заготовки для яких робили з якісного, здорового дерева: *«Туда й сюда довбом, і в ширкі. Да. Те здорове»* [42]. Видовбані таким чином колодні вулики мали трапецієподібну форму. Товщина стінок становила близько 10 сантиметрів [44].

Другий спосіб виготовлення колод – видовбування зверху, що є набагато легшим у виконанні. Лише зробивши камеру, прорізували бічний отвір: *«Через верх. І боком, щоб odkривати потім»* [90]. Так роблять колоди із дуплистих, порохнявих дерев, вибираючи всю струхлу деревину. У цьому випадку камера колоди отримує круглу форму. Якщо ж вулики-колоди робили зі здорового дерева з цільною деревиною, камера має круглу або ж чотиригранну форму, це залежить від уподобань бджоляра і традицій, що склалися на певній території. На основі польових обстежень можна сказати, що більшість сучасних колодних вуликів зроблено саме шляхом видовбування через верх. Іноді, виготовляючи такі житла для бджіл, їх довбали через верх і через довж, тобто поєднуючи два способи. Наступним, після довбання камери, етапом було виготовлення кружка для закривання верхньої частини колоди: *«Прорізана, то вставлявся круг. Це вже його тако, тіпа бочки ставилось, ну, круг уставлявся <...>. А такі, вже нижню часть не довбали»* [44]. Цей технологічний етап в окремих селах називали «ставити голову / голову»: *«Называется это “головку ставят”»* [43].

Третій спосіб виготовлення колодних вуликів – видовбування наскрізь – зверху і знизу. Його застосовують тоді, коли деревина «заберткова» – гнила, порохнява. Іноді, щоб полегшити роботу, порохняву середину випалювали шишками: *«Шишку запалив, да вкинув, да порохня»* [70]. Після цього камеру колодного вулика довбали пішнею. Залежно від уподобань майстра і традицій певного регіону, камера може бути круглою або квадратною.

Після видовбування вирізують уже не один, як у попередньому випадку, а два «круги» («кружки»), які припасовують на верхній і нижній отвори [39]. Процес вставлення кружків називають «заднити вулля»: *«Ну есть некоторые, сосна которую есть дуплянка, то роблять кришку, да туль заднить, да туль заднить, да тоже сядают»* [36].

Переважає більшість нових колодних вуликів, що робилися в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., виготовлені саме третім способом. Очевидно, для полегшення роботи з середини ХХ ст. для колод дійсно брали трухляві, пошкоджені дерева, які довбали наскрізь, а потім у

«голову» вставляли кружки. Наприклад, М. Вознюк (1920 р. н.) із с. Боровне (К-К) розповів, що в його батька всі колодні вулики були видовбані наскрізь: *«У нас лично, у мене, у моего батька, о, то не было таких... Все так же было ведолблены, о, туде, насквозь... Вонне заденжани»*. Водночас він відзначає, що були такі бджолярі, які довбали колоди через довж: *«Але було так же, шо їх не видовбували насквозь, а тико трохи отаково»* [90].

Під час експедицій зустрічаються вулли, які початково робили через довж, свідченням чого є їх внутрішнє влаштування, а потім були видовбані ще й зверху, щоб легше було доглядати за бджолами. Ці зміни збереглися в конструкції старих колод: у їхню верхню частину вставлений кружок, однак залишився і скіс (трикутник – похрять), утворений у процесі видовбування через довж.

Однак старі бджолярі вважають кращими вулики, видовбані через довж, тому що вони тепліші, не мають протягів (адже кружки не завжди можна підігнати, щоб не було жодної щілини), і бджоли в них краще зимують: *«Може, й теплей. А оно ж иногда плотно не пудженеш, може быть»* [36]; *«Вони набагато тепліші і лучче пчолы в їх зимують»* [44].

Зверху колоди накривають берестом і дерев'яними плахами. Колись їх колоди сокирою, а сьогодні ріжуть на пилорамах. Плаха кладеться на колоду похилою стороною доверху, щоб не затікала дощова вода. Тепер вулики часто накриваються руберойдом, плівкою, а зверху притискають шифером, бляхою, кладуть цеглу та ін. Однак, як стверджують бджолярі, природні матеріали, зокрема берест, кращі, ніж руберойд, плівка тощо [36; 48; 53; 66].

Поверх довжі колодні вулики також прикриваються товстою дошкою, яку називають «плаха», «сніт» та ін. Сніт перейшов на колодні вулики теж із лісових бортей. Основне його призначення – захист довжі від ведмедів, які витягали цей брусок і відідали мед. Тепер сніт залишився тільки на деяких вуллях. Нових бортники не виготовляють, тому що зникла необхідність захищати колоди від ведмедів. У багатьох селах поверх довжі кріплять «веху» («холодок») – пучок молодих березових гілок, які ламають, коли чистять вулики. Для колод, розміщених у садибах, для цього використовують гілки вишні.

Отож, на Правобережному Українському Поліссі бортництво існує до сьогодні, хоча регіонально збережене нерівномірно. Майже відсутнє воно в поліських селах Волинської області. Окремі респонденти пам'ятають про колодні вулики на деревах у лісі, які були ще в міжвоєнний і повоєнний періоди: «На деревах вулики, аякже. То на деревах, ну, щоб бджолам добре літати» [4]; «Чом не? Тоді повно було скрізь і у лісі ставили тії вулики» [5]. Дехто з респондентів вуликів по лісах не бачив навіть у дитинстві: «За Польщі не було» [6]. Сьогодні пасічники використовують колодні вулики і навіть добувають нові [91], переважно як пастки [9; 22; 25; 26; 29; 6; 7; 47; 48; 54–58; 67; 69; 70; 74–77; 81; 82; 89; 91; 93–95; 109]. Як тільки сідає рій, його забирають додому: «Да, стояли. Стояли. Вулики на зему забирали додому» [92]; «Тільки їх у лісі, їх забирали додому. Як рій прилетить» [90]. У с. Качин такі вулики-колоди називають «роєловка» [88].

Пам'ятають колодні вулики по лісах і переселенці з Іванківського (далі – Івнк.), Поліського (далі – Плс.) та Чорнобильського (далі – Чрнб.) районів Київської області: «Да! В лісі стояли» [102]; «І в лесі вешали на деревах» [101]; «Це только в лесі їх ставили. Де-то, на сосні» [98]; «І по лісі. Як близько коло лісу, то було таке» [100]; «Бо я знаю, шо як ми пасли, очередь же, да я, да я з бабою Ольою. Кажу, тьотко! Шо таке, кажу, на дереві воно? Шо то таке? Шо то за це? А вона каже: то ж пчолі. А де! Так багато було там цюго. Вона каже, то Нонця... То, каже, Нончини вулики» [101] та інші [97; 99]. У с. Луб'янка колодні вулики висіли на кладовищі: «В нас на могилках сосни <...> От вони от вісєлі. Їх вишали. Це я помню» [101].

Більш поширене лісове бджільництво в північних районах Рівненської та Житомирської областей, особливо на Овруччині і Рокитнівщині, де переважна більшість колодних вуликів ще й тепер розміщена в лісі і лише в окремих випадках – у садибі або біля неї, також переважно на деревах. Тут є бортники, які мають понад 30–50 колодних вуликів у лісі на відстані до 30 кілометрів від села. У деяких селах майже немає вуликів у садибах – усі в лісі. Навіть молодь, яка відроджує давній промисел, розводить бджіл переважно в

колодах. Є села, де рамкових вуликів небагато (с. Познань Рктн.) або немає взагалі (с. Біловіж Рктн.). І. Трохимчук із с. Біловіж наголошував: «Рамочних і понятія в нас нема. І Ви понимаєте, от я не знаю, чи ми, умеем <...> По мені, я тих рамочних обше я їх не бачив, токо я був в Криму <...>, ото там показував мені пасічник тие етиє <...>. А в нас отуто в Біловіжи ніхто, понятія в нас нема» [32]. Обґрунтовуючи необхідність ведення саме лісового бджільництва, бджолярі відзначають, що біля хати мало взятку [30; 43]. Крім того, бджолярі переконані, що в лісі бджоли краще переносять зимові холоди і взагалі «краще ведуться». На запитання «чому» відповідають – «То ж дєдовскіє... Дєдовський строй» [23]. Наприклад, І. Трохимчук із с. Біловіж привіз додому п'ять вуллів, щоб відремонтувати і повернути назад до лісу: «А ось тут, тут є, то я вже на ремонт привоз ети. Поремонтірую да вже на той год [відвезу. – А. Д.]» [32].

Використання лісових колод збереглося у більшості сіл Рокитнівського району Рівненської області [30–34; 38; 40–41; 44–46]. У с. Кам'яне за лісовими вульями доглядають брати Яків і Семен Труханенки (1938 р. н.), які перейняли справу батька, Василя Дмитровича, та діда, Дмитра Авдійовича. Семен використовує дідівську жень і коробку-«лазбень» [39]. Дотепер 70 бортей і колод, розташованих у лісі на відстані 5–7 кілометрів від села, має Михайло Ковальчук (1940 р. н.). Від діда Остапа та батька Оникія успадкував борті Іван Трохимчук із с. Біловіж, який має більше 40 сімей лісових бджіл на відстані 5–10 кілометрів від села [32]. Протягом майже 60 років (з 1959 р.) займається бортництвом Адам Дробуш із с. Познань. Частина вуллів залишилася від батька Миколи, діда Івана, прадіда Прокопа. Багато вуликів-колод виготовив сам респондент [36].

Сьогодні є бджолярі, які використовують колоди за традицією, бо так робили їхні предки. У с. Возлякове Овруцького району Житомирської області (далі – Овр.) справу батька, Захара Васильовича (1923 р. н.), і діда, Василя Григоровича (1882–1945 рр.), продовжує Микола Примак (1964 р. н.), який дотепер використовує колоди, виготовлені дідом і батьком. Незважаючи на те, що майже всі мешкан-

ці с. Возлякове переселені після Чорнобильської катастрофи, він живе тут, поруч з батьками, і продовжує їхню справу. Переїнявши батьківський досвід догляду за бджолами, використовуючи традиційні бджільницькі пристосування, він намагається щось змінити, вдосконалити. Як і його дід та батько, вивозить вулики до лісу і піднімає їх на дерева за допомогою старого батьківського колеса [29].

Микола Гаврилук із с. Озерці (Влدم.) збирає по лісу старі колодні вулики, ремонтує їх, ставить у садибі і поселяє рої. Меду з них переважно не вибирає, але тримає «заради інтересу» [61]. Брати Ульянові і Тимофій Хомичі з с. Воронки (Влدم.) тримають колоди в лісі також за традицією, щоб можна було, як робили впродовж багатьох десятиліть, поїхати до лісу і поспостерігати як працюють бджоли. Жодного прибутку від лісових бджіл тепер не мають [63].

Своєрідним музейним комплексом по збереженню колодних вуликів є село Князівка (Брзн.). Бортним бджільництвом тут займалися члени родини Беб'яків. Великі бортні пасіки мали рідні брати Петро і Михаль Беб'яки, які жили на хуторі в родинному обійсті. У родині займалися бджільництвом з покоління в покоління. На жаль, представники старшого коліна вже відійшли у вічність. Тепер бджолярську справу продовжує молодший представник родини – Антон Беб'як, двоюрідний брат Петра і Михалья по батькові, який живе в селі і сьогодні має 23 старі колоди, які вражають своїми розмірами. Справу Петра Беб'яка взяла у свої руки його донька, Тетяна Старинська, разом з чоловіком вони поступово опановують давнє родинне заняття і доглядають за колодами в лісі і в садибі. В інших сім'ях Беб'яків не знайшлося продовжувачів родинної справи, і десятки колод, розміщених у садибах і довкола них, завершують своє існування. Залишившись без догляду, бджоли покинули вулики, тепер вони руйнуються, і разом з ними поступово зникає давнє заняття [106].

Бортні дерева (сосни і дуби) зустрічаються в багатьох північних селах Рівненщини та Житомирщини. Є борті, яким понад сто років. Більшість бортних дерев знаходиться за межами населених пунктів. Шість бортей у лісі має М. Чмуневич із с. Вежиця (Рктн.): дві перейшло від діда,

а чотири зробив сам [42]. У І. Тукайла із с. Велика Глумча (Ємлч.) сьогодні є чотири борті в лісі. Респондент пам'ятає ще й довоєнні борті свого діда [81]. Є борті, розміщені в дубах на кладовищах: с. Вежиця та с. Сновидовичі (Рктн.), дві борті в дубі с. Шахи (Дубр.). А в с. Переходичі (Рктн.) бортна сосна росте в межах садиби С. Гребеневича [45].

В останні роки значної шкоди лісовому бджільництву завдає масове вирубування лісів. Дерева спилують, а вулики просто скидають, часто навіть розбиваючи, а то й палють: «Зрєзали сосну, пчоли впали, вони там залишилися, меду не брали. А сосну одрєзали і комля повезли і взяли ж гроши [продали. – А. Д.]. І нікого не трапив, винних нема. Нема кудя пойти, нема до кого пожаловатса <...>. В такому вуліку он прив'оз додому їх, тие пчоли. То й шо з їх? Нема нічого, пропали вже тие пчоли» [31]. М. Чмуневич із с. Вежиця поставив колодного вулля на старому дубі, з надією врятувати дерево від знищення лісорубами: «...на Вовчому [Вовче – островок у лісі серед болота. – А. Д.] я поставив вуліка на дубі <...>, щоб спасти дуба <...>. Шоб його не зрізали <...> якби там не було вулля, то його просто-напросто зрізали» [42].

Отож, лісове бджільництво Правобережного Полісся України – величезний пласт етнокультурного досвіду, який сформувався впродовж багатьох століть розвитку цього промислу і потребує докладного вивчення всіх його аспектів: способів догляду за бортями і колодами, вибирання меду, традиції частування нововибраним медом тощо. Зважаючи на його збереженість і подальший розвиток, поліське бортництво, як об'єкт нематеріальної культурної спадщини, з його багатотомними традиціями може бути занесене до Переліку ЮНЕСКО.

Джерела та література

1. Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России: по актам 1700–1798 гг. – Киев, 1870. – 64 с.
2. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1866. – VI, 323 с.
3. Архів Музею етнографії Волині і Полісся Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк (далі – Архів МЕВП СНУ), ф. Польова ет-

- нографічна практика (далі – ПЕП)-2008, од. зб. Дмитренко (далі – Дм.), DS (с. Шцк.).
4. Архів МЕВП, ф. ПЕП, Шацьк-2008, од. зб. Дм., D1S1 (с. Голядин Шацького р-ну Волинської обл.; далі – Шцк.).
5. Архів МЕВП, ф. ПЕП, Шацьк-2008, од. зб. Дм.-D4S1 (с. Пульмо Шцк.).
6. Архів МЕВП, ф. ПЕП, Шацьк-2009, од. зб. Дм.-D3S1 (с. Пульмо Шцк.).
7. Архів МЕВП, ф. ПЕП, Стобихва-2010, од. зб. Дм.-D1S1 (с. Стобихва К-К).
8. Архів МЕВП, ф. ПЕП, Ратне-2011, од. зб. Дм.- D4S4 (с. Межисить Ртн.).
9. Архів МЕВП, ф. ПЕП, Шацьк-2013, од. зб. Дм.-D2S1 (с. Підманево Шцк.).
10. Архів МЕВП, ф. ПЕП, К-К-2014, од. зб. Дм.-D9S1 (с. Ворокомле К-К).
11. Архів МЕВП, ф. ПЕП, К-К-2014, од. зб. Дм.-D18S1 (с. Підбороччя К-К).
12. Архів МЕВП, ф. Польові матеріали з питань традиційних промислів Волині і Полісся, зібрані Дмитренко А. А. і студентами історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки в ході історико-краєзнавчої практики під керівництвом Дмитренко А. А. впродовж 1994–1999 р. – 1268 с.
13. Виробнича енциклопедія бджільництва / Алексєнко Ф. М., Бабич І. А., Дмитренко Л. І. та ін. – Київ : Урожай, 1966. – 500 с.
14. *Витвицкий Н.* Практическое пчеловодство или правила для любителей пчел, извлеченные из долговременного опыта, с объяснением вновь усовершенствованных ульев. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – 174 с.
15. *Глушко М.* Бджільництво // Українське народознавство : навч. посіб. – Львів : Фенікс, 1994. – С. 318–324.
16. *Горленко В.* Види господарської діяльності // Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник. – Київ : Либідь, 1993. – С. 34–54.
17. *Гошко Ю.* Бджільництво // Етнографія України : навч. посіб. – Львів : Світ, 1994. – С. 185–187.
18. *Гурков В. С., Терехин С. Ф.* Бортничество в Белоруссии. – Минск : Наука и техника, 1980. – 44 с.
19. *Гурков В. С., Терехин С. Ф.* Занятие издревле благородное. – Минск : Польша, 1987. – 136 с. : ил.
20. *Гуркою У. С., Цярохін С. Ф.* Бортництва і пчальярства // Промыслы і рамествы Беларусі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – С. 47–57.
21. Державний архів Волинської області, ф. 416, оп. 1, спр. 4.
22. Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ (далі – ДНЦЗКСТК), ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-3-7 (с. Радогоща Лгн.).
23. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-4-4 (с. Осни Лгн.).
24. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-5-2, 16-10 (с. Малахівка Лгн.).
25. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-5-5, 6-1 (с. Млини Овр.).
26. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-7-2 (с. Будолітки Лгн.).
27. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-7-7, 8-1 (с. Запілля Лгн.).
28. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-16-1 (с. Калинівка Лгн.).
29. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-2005, од. зб. Дм.-16-5, 16-7 (с. Возлякове Овр.).
30. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-1-1, 1-6 (с. Кисоричі Рктн.).
31. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-2-1, 2-2 (с. Сновидовичі Рктн.).
32. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-2-9, 3-1 (с. Біловіж Рктн.).
33. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-4-2, 5-1 (с. Блажево Рктн.).
34. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-6-2 (с. Томашгород Рктн.).
35. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-7-4, 8-1 (с. Єльно Рктн.).
36. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-9-4, 10-1, 10-2 (с. Познань Рктн.).
37. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-10-3 (с. Купель Рктн.).
38. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-10-9, 11-1 (с. Обсіч Рктн.).
39. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-11-4, 12-1 (с. Кам'яне Рктн.).
40. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-12-7, 13-2 (с. Березове Рктн.).
41. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-14-3, 15-2 (с. Дроздинь Рктн.).
42. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-15-4, 16-2 (с. Вежиця Рктн.).
43. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-16-5, 17-3 (с. Старе Село Рктн.).
44. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-18-1 (с. Масевичі і Лісове Рктн.).
45. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-18-2, 19-1 (с. Переходичі Рктн.).
46. ДНЦЗКСТК, ф. Рокитне-2006, од. зб. Дм.-19-3, 19-4 (с. Карпилівка Рктн.).
47. ДНЦЗКВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D4S2 (с. Кричильськ Срн.).
48. ДНЦЗКВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D4S6, D4S8 (с. Корост Срн.).
49. ДНЦЗКВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D5S2 (с. Малі Цепцевичі Срн.).
50. ДНЦЗКВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D6S3 (с. Грички Дубр.).
51. ДНЦЗКВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D6S6 (с. Берестя Дубр.).
52. ДНЦЗКВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D7S1 (с. Велике Вебче Срн.).

53. ДНЦЗКСВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D8S4 (с. Зелень Дубр.).
54. ДНЦЗКСВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D13S4 (с. Городище Дубр.).
55. ДНЦЗКСВТК, ф. Сарни-2008, од. зб. Дм.-D16S5 (с. Переброди Дубр.).
56. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D2S3 (с. Сварині Влдм).
57. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D2S5 (с. Городець Влдм).
58. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D3S1 (с. Велехів Влдм).
59. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D5S3 (с. Більська Воля Влдм).
60. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D5S8 (с. Березина Влдм).
61. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D6S1 (с. Озерці Влдм).
62. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D6S6 (с. Городок Влдм).
63. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D9S1 (с. Воронки Влдм).
64. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D10S7 (с. Осова Дубр.).
65. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D12S2 (с. Луко Влдм).
66. ДНЦЗКСВТК, ф. Володимирець-2009, од. зб. Дм.-D13S7 (с. Бишляк Дубр.).
67. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D2S1, D2S2 (с. Мутвиця Зрчн.).
68. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D4S1 (с. Локниця Зрчн.).
69. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D5S2 (с. Перекалле Зрчн.).
70. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D6S1, D6S3 (с. Радове Зрчн.).
71. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D6S4 (с. Новосілля Зрчн.).
72. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D8S4 (с. Озерськ Дубр.).
73. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D9S2 (с. Борова Зрчн.).
74. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D12S4 (с. Неньковичі Зрчн.).
75. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D14S1 (с. Вовчиці Зрчн.).
76. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D14S6 (с. Соломир Зрчн.).
77. ДНЦЗКСВТК, ф. Зарічне-2010, од. зб. Дм.-D15S1 (с. Острівськ Зрчн.).
78. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D3S2 (с. Підлуби Ємлч.).
79. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D3S4 (с. Рудня Іванківська Ємлч.).
80. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D4S1 (с. Кочичине Ємлч.).
81. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D4S3 (с. Велика Глумча Ємлч.).
82. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D6S1 (с. Червона Воля Н-Вол.).
83. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D6S3 (с. Кленова Н-Вол.).
84. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D7S4 (с. Лука Ємлч.).
85. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D10S5 (с. Бараші Ємлч.).
86. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D12S3 (с. Андрієвичі Ємлч.).
87. ДНЦЗКСВТК, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дм.-D13S2 (с. Березники Ємлч.).
88. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D5S1 (с. Качин К-К).
89. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D6S4 (с. Величче Ртн.).
90. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D7S3 (с. Боровне К-К).
91. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D9S2 (с. Сошичне К-К).
92. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D10S3 (с. Хотешів К-К).
93. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D11S2 (с. Великий Обзир К-К).
94. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D12S2 (с. Видерта К-К).
95. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D13S1 (с. Річиця Ртн.).
96. ДНЦЗКСВТК, ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дм.-D14S2 (с. Грудки К-К).
97. ДНЦЗКСВТК, ф. Володарка-2012, од. зб. Дм.-D2S3 (с. Іванівка Чрнб.).
98. ДНЦЗКСВТК, ф. Володарка-2012, од. зб. Дм.-D3S1 (с. Рудня-Вересня Чрнб.).
99. ДНЦЗКСВТК, ф. Володарка-2012, од. зб. Дм.-D3S2 (с. Ямпіль Чрнб.).
100. ДНЦЗКСВТК, ф. Володарка-2012, од. зб. Дм.-D3S3 (с. Черевач Чрнб.).
101. ДНЦЗКСВТК, ф. Володарка-2012, од. зб. Дм.-D4S6 (с. Луб'янка Плс.).
102. ДНЦЗКСВТК, ф. Володарка-2012, од. зб. Дм.-D5S1 (с. Фабриківка Івнк.).
103. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D2S4 (с. Бронне Брзн.).
104. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D3S2 (с. Яринівка Брзн.).
105. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D4S1, D4S3, D4S4 (с. Хотин Брзн.).
106. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D5S1, D5S2 (с. Князівка Брзн.).
107. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D5S5 (с. Вітковичі Брзн.).
108. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D6S1 (с. Богуші Брзн.).
109. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D6S2, D6S3 (с. Тишиця Брзн.).
110. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D9S2 (с. Яполоть Кстп.).

110. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D9S4 (с. Великий Мидськ Кстп.).
112. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D10S4 (с. Балашівка Брзн.).
113. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D11S1 (с. Поліське Брзн.).
114. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D11S3 (с. Друхів Брзн.).
115. ДНЦЗКСВТК, ф. Березне-2013, од. зб. Дм.-D12S3 (с. Більчаки Брзн.).
116. *Дмитренко А.* Еволюція форм бджільництва на Західному Поліссі // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВНУ імені Лесі Українки, 2008. – Ч. 4. – С. 22–28.
117. *Довженок В. Й.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 268 с.
118. *Залізняк Л.* Сільське господарство та промисли [Електронний ресурс] // *Залізняк Л.* Археологія України. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/31836-slske-gospodarstvo-ta-promisli.html>.
119. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 746 с.
120. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. – Київ : Наукова думка, 1977. – Т. 1. – Кн. 1. – 444 с.
121. *Ковалев І.* Живая летопись волинского пасечничества. – Житомир, 1916. – 40 с.
122. *Корвин-Круковский И.* Статистические очерки пчеловодства Волинской губернии // Записки Новгородского общества пчеловодства. – 1881. – Вып. 1.3. – С. 16–26.
123. *Мовна У.* Бджільництво княжої доби [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tochok.info/index.php?option=com_content&view=article&id=213%3A2009-02-22-08-11-47&catid=11%3A2008-04-29-12-47-08&Itemid=6&lang=uk.
124. *Некрасов В. Ю.* Пчелы в Киевской Руси // Пчеловодство. – 1980. – № 5. – С. 31–32.
125. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1859. – Т. IV. – Отд. 2. – 232 с.
126. *Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери: За матеріалами зарубинецької культури. – Київ : Наукова думка, 1974. – 135 с. : рис.
127. Полесье. Материальная культура / Бондарчик В. К., Браим И. Н., Бураковская Н. И. и др. ; отв. ред. Бондарчик В. К., Кирчив Р. Ф. – Киев : Наукова думка, 1988. – 448 с. : ил.
128. *Розов С. А.* Очерки по истории отечественного пчеловодства. – Москва : Наука, 1972. – 122 с.
129. Статут Великого князівства Литовського 1588 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10154981067927070&set=oa.402120183462144&type=3&theater>.
130. *Толмачев И. Н.* Восточное Полесье. – Киев : Тип. Штаба Киев. воен. округа, 1897. – VIII, 480 с., 11 прил.
131. *Юрченко Т.* Короткий нарис історії українського пасічництва. – Прилуки, 1926. – 46 с.

SUMMARY

The article is devoted to the peculiarities of forest beekeeping of Ukrainian Right-bank Polissia. The principal forms of forest beekeeping after literary sources and field ethnographic materials, collected in different regions, are considered. Attention is paid to wild-hive and log beekeeping. The names of people involved in forest beekeeping are elucidated. Different points of view as for the time of appearance of wild bees' nests and starting work with them, log beekeeping industry are analyzed. Principal types of beehives (like wild bees' nests and log beehives) used in forest beekeeping are described. The author points out the kinds of trees used for their production. The main technological features of wild bees' nests and log beehives, the names of their components, also the most common tools used to build them are explained. The current state of wild-hives and log beekeeping in different regions of Ukrainian Right-bank Polissia is shown. The author has indicated the local features of forest beekeeping and its transformations. The article includes ethnographical field research materials that illustrate the main peculiarities of the industry.

Keywords: Ukrainian Right-bank Polissia, beekeeping, forest beekeeping, wild-hive beekeeping, wood log beekeeping, wild bees' nester, honey expert, wild bees' nest, log beehive.